

VILNIUSES MEENUTATI KONVERENTSIGA 70 AASTA MÖÖDUMIST NSV LIIDU JA SAKSAMAA VAHELISE SÕJA ALGUSEST*

MEELIS MARIPUU

Tänavu juunis möödus 70 aastat sõja puhkemisest NSV Liidu ja Saksamaa vahel, mis tähistas uut etappi käimasolevas ilmasõjas. Senistest *de facto* liitlastest olid saanud vaenupooled ning algas omavaheline heitlus ülemvõimu pärast Euroopas. Nende lahingute tallermaaks muutusid kõik Balti riigid, neist esimesena rullus sõjategevus üle piirijoonel asunud Leedu.

29. ja 30. juunil 2011 toimus Vilniuses rahvusvaheline konverents „Balti riigid 1941. aastal NSV Liidu – Saksamaa vahelise sõja puhkemisel”, millega tähistati 70 aasta möödumist sõjasündmuste algusest. Konverentsi korraldas Leedu Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskus koostöös Leedu Vabariigi Seimiga, kes võõrustajana andis konverentsi osaliste kasutusse Seimi istungitesaali. Sellisena oli üritus loogiliseks jätkuks samade koostööpartnerite möödunud aasta 16. juunil toimunud konverentsile „Aasta 1940 Balti riikides: raudeesriie langeb” (vt. tutvustust Tuna 2010, nr. 4). Käesoleval aastal oli esinejate ring laiem: lisaks Leedu, Läti ja Eesti uurijatele olid konverentsi töösse kaasatud Venemaa, Valgevene, Ukraina, Saksamaa, Rootsi, USA ning Iisraeli esindajad. Planeeritud Iisraeli külaline jäi viimasel hetkel kahjuks konverentsile saabumata. Vaatamata esindatud riikide arvukusele olid käsitletud teemad pigem Leedu-kesksed, sest mitme välisesineja puhul oli tegu kas välis-leedulastega või Leedu ajaloole spetsialiseerunud uurijatega.

Konverentsi avasid tervitussõnavõttudega Seimi spiiker Irena Degutienė ning legendaarne omaaegne Leedu Ülemnõukogu esimees ja üleminekuaja Seimi spiiker, tänane Europarlamendi liige Vytautas Landsbergis.

Päeva esimese poole ettekanded olid eranditult pühendatud Leedus toimunule. Esimesena sai sõna Leedu Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskuse peadirektor Birutė Teresė Burauskaitė ettekandega „Taganemise kättemaks. Nõukogude sõjakuriteod Leedus 1941. aasta juuni lõpus”, mis andis tonaalsuse ka järgnevatele esinemistele. Seda rida jätkas ettekandega „Nõukogude genotsiidi algus: 1939–1941” palju inimõiguste temaatikaga tegelenud arstist Seimi liige professor Arimantas Dumčius, kelle endagi lapseõlv möödus Siberis asumisel olles. Järgmine ettekanne oli suurepäraselt Leedu ajaloo spetsialistilt dr. Joachim Tauberilt, kes töötab Saksamaal Lüneburgis Kirde-Euroopa sakslaste kultuuri ja ajaloo instituudi direktorina (Das Nordost-Institut/Institut für Kultur und Geschichte der Deutschen in Nordosteuropa). Dr. Tauber lähenes teemale teistsuguse nurga alt, kuid keskendus samuti Leedule, vaadeldes sündmusi läbi *Wehrmachi* ajalehtede. Ettekande teema oli sõnastatud: „... Leedu elanikud olid meie vastu väga sõbralikud.” Raportid *Wehrmacht*’i edasimarsist Saksa sõjaväe ajalehtedes”.

Uus ettekanne viis kuulajad suisa kronoloogiliselt edasi Leedu sündmuste juurde 1941. aasta suvel. Leedu Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskuse peaspetsialist ja programmi-koordinaator Alfredas Rukšėnas esines ettekandega „1941. aasta juuni-ülelõpus Leedus”. Loogilise jätkuna sellele järgnes USA Lõuna-Carolina ülikooli leedulasest emeritprofessori Kęstutis Ignas Skrupskelise ettekanne „ Millisena nägi Leedu ajutine valitsus leedulaste

* Artikkel on avaldatud ajakirjas Tuna nr. 4/2011, lk. 144–145.

poliitilisi võimalusi”. Professor Skrupskelis küll ise kohal ei viibinud ning tema ettekanne loeti ette.

Pärastlõunane paneel oli täidetud väliskülaliste ettekannetega. Selle avas Venemaa Sankt Peterburgi Herzeni-nimelise Riikliku Pedagoogilise Ülikooli professor Julia Kantor, kes on viimasel ajal korduvalt ka Eesti ajaloo teemadel sõna võtnud (näiteks Erna grupist), ettekandega „Natsi-propaganda 1941. aastal Balti vabariikides: vormid, meetodid ja tendentsid”. Ühena vähestest ettekannetest hõlmas see ettekanne laiemat territooriumi – kõiki Balti riike –, toetudes näidete osas suuremalt jaolt Eestit puudutavatele materjalidele. Ettekande juures torkas silma, et peamiselt oli tuginetud Saksa keskasutuste materjalidele selle kohta, mis oli plaanis ning kuidas propaganda pidanuks toimima, kuid tekitas küsitavusi, kas see selliselt ka tegelikult toimus. Järgmine esineja laiendas vaadeldavate teemade geograafilisi piire. Valgevene Riikliku Põllumajandustehnika Ülikooli filosoofia ja ajaloo kateedri juhataja dotsent Jevgeni Greben Minskist andis ülevaate laiemal teemal – „Valgevene 1941. aastal: okupatsioon, kollaboratsioon ja vastupanu”. Ettekandest oli ilmne, et tolle perioodi ajalugu ei saa mustvalgena käsitleda mitte ainult Balti riikides – ka nn. vanadel Nõukogude Liidu aladel ilmsid väga erinevad reaktsioonid. Valgevene, ja muidugi ka Ukraina, puhul mängisid olulist rolli nende vabariikidega 1939. aastal liidetud Poola alad. Järgnes pilguheit Lätis toimunule. Läti Okupatsioonimuuseumi teadur Ritvars Jansons rääkis teemal „Väidetavate ja tegelike Saksa spioonide tegevus Lätis juunis-juulis 1941”. Siin võis ära tunda ilmselgeid paralleele ka Eestis toimunu ja toimuvaga: senini kohtab (peamiselt Vene) kirjanduses väiteid, et rahvuslikud vastupanugrupid Balti riikides olid organiseeritud Saksa luure poolt ning Nõukogude võimude korraldatud küüditamised 1941. aasta juunis olid suunatud sellesama nn. viienda kolonni ehk Saksa spioonide vastu. Paanilises hirmus oletatavate Saksa spioonide ees hukkas Punaarmee sõja algfaasis nii Lätis kui ka Eestis rahulikke elanikke absurdsete süüdistuse alusel.

Seejärel rääkis siinkirjutaja teemal „Administratiivvõimu kujunemine 1941. aastal Saksa okupatsiooni alguses”, keskendudes eelkõige kohalikule Eesti administratsioonile. Selles protsessis eristuvad selgelt kolm erinevat faktorit: esmalt Nõukogude terrorist pääsenud poliitikud, kelle eesmärk oli võimaluse korral Eesti riikliku iseseisvuse taastamine õigusliku järjepidevuse alusel; teiseks, Eesti Vabariigi aegsete kohaliku tasandi omavalitsustegelaste (valla-, maa- ja linnavalitsuste) tegevus esmase administratiivse korra taastamisel sõja olukorras; kolmandaks, Saksa okupatsioonivõimude kavandatava Eesti administratsiooni tegevus Hjalmar Mäe juhtimisel.

Järgmiseks oli kavas Iisraeli Yad Vashemi holokausti memoriaali esindaja dr. Aaron Shneyeri ettekanne „Kollaborant: reetur, patrioot või mõrtsukas? Kollaboratsiooni peegeldused”. Kahjuks oli planeeritud esineja pisut segastel asjaoludel oma ettekandest loobunud. Korraldajate kiire töö tulemusena olid selle asemel konverentsile saabunud Ukraina esindajad. Ukraina Teaduste Akadeemia vanemteadur Jevgeni Dikiy (koostöös Oksana Chopovskayaga) esines ettekandega teemal „Rahvuslik vastupanu ja kollaboratsioon Ukrainas 1941–1945”, tuues kuulajate ette elava pildi vastuolulisest ajajärgust Ukrainas, mille järele on aktuaalsed veel tänaselgi päeval ning tihti segatud poliitikaga. Esimese päeva lõpetas Ukraina Juudi Foorumi direktressi Julia Goldenbergi ettekanne „Õiglasel maailma rahvaste seas Balti riikide ja Ukraina rahvaste hulgas”. Siin on mõeldud Iisraeli holokausti muuseumi Yad Vashemi poolt antavat aunimetust isikutele, kes varjasid Saksa okupatsiooni tingimustes juudi rahvusest isikuid.

Konverentsi esimene päev lõppes korraldajate ning konverentsil esinevate külaliste vahetu ja viljaka mõttevahetusega väikesel väljasõidul Vilniusest.

Konverentsi teine päev oli täies mahus täidetud Leedu teemadega, kuid pälvis sellele vaatamata suurt huvi ka külalistele, pakkudes eriilmelisi ettekandeid. Päev algas Leedu Genotsiidi ja Vastupanu Uurimise Keskuse peaspetsialisti ja programmi koordinaatori Bronius Makauskase ettekandega kaua aega Leedu ja Poola vaheliseks vaidlusobjektiks olnud Suwałki regiooni kohta. Ettekanne „Suwałki piirkonna leedulaste deporteerimine 1941. aastal ning nende saatus” rääkis 1939. aastal Saksamaa võimu alla läinud piirkonnas toimunud repressioonidest Leedu elanikkonna vastu. Seejärel sai sõna USA Millersville'i ülikooli välisleedulasest emeriitprofessor Saulius Sužiedėlis, kes esines analüüsiva ettekandega „Leedu juutide 1941. aasta genotsiidi ajaloo ja mälu keerdkäigud uute uurimuste, vanade stereotüüpide ja avaliku arutelu valguses”. Ennelõunase sessiooni lõpetas Vilniuse Ülikooli doktorandi Antanas Leparskase ettekanne „Leedu ajakirjandus Saksa okupatsiooni esimestel kuudel”.

Konverentsi viimase sessiooni ettekanded olid pisut üldisemat laadi. Leedu Ajaloo Instituudi vanemteadur dr. Algimantas Kasparavičius esines irriteeriva ettekandega „Leedu riikluse taastamine rahvusvahelises sfääris 1941–1945. Leedu poliitilised prognoosid ja diplomaatilised spekulatsioonid”. Sellega seonduva, kuid neutraalses toonis ettekandega esines hea Leedu ajaloo tundja, Rootsi ajakirjanik ja dokumentalist Jonas Öhman, rääkides teemal „Rootsi valitsuse seisukohad Balti riikide riikluse osas 1940–1941”. Konverentsi lõpetas Leedu Natsismi ja Kommunismi Kuritegude Hindamise Rahvusvahelise Komisjoni sekretariaadi tegevdirektor Ronaldas Račinskas üldise ettekandega „Natsi- ja Nõukogude kuriteod: väljakutsed mõistmiseks ja hindamiseks”.

Konverentsi ettekanded olid suuremas osas küll Leedu-kesksed, kuid välisesinejate osalus lisas sellele avarama mõõtme. Eriilmelised ettekanded Leedu sündmustest olid kõrvaltvaatajale huvitavad jälgida. Teravate huviga lahati Leedu poliitikute ning 1941. aasta suve ajutise valitsuse tegevust tolle aja sündmuste kontekstis. Kohati muutusid hinnangud toonastele sündmustele ning isikute tegevusele üksteisele ristivastukäivateks ning diskussioon tuliseks, ning ei pääsetud ka poliitilistest hinnangutest.

Arvestades ürituse formaati, oleks kohati oodanud moderaatorite aktiivsemat sekkumist, et saalist lähtunud repliigid ei oleks muutunud kontekstivälisteks kaasettekanneteks. Sellegipoolest avarus siinkirjutaja silmaring oluliselt ning ärgitas huvi Leedu ajaloo vastu. Naaberrahvaste ajalugu tunneme kahjuks liiga halvasti. Hea traditsioon oleks, kui meie ajakirjad hakkaksid süstemaatiliselt avaldama ka naaberriikide ajaloolaste töid.